

A modo de conclusió, es important remarcar el fet que no se documenten parcel·lars del cultiu de la vinya de època Antiga. Màxim quan la parcel·la intervenida se situa a escassos metres de extenses explotacions agrícoles de esa època excavades recentement. Les fonts recogen el fet que els acueductes tenien associats un entorn lliure de 10 metres a cada costat, no obstant, el àrea intervenida es major a ese marge i aín así segueixen sense documentar-se. Per tant, l'explotació agrícola del territori circumdant en la Antigüedat, si es que existí, hauria de realitzar-se a nivell superficial sense deixar traces en el substrat natural tractant-se possiblement d'un cultiu diferent al de la vid. Con posterioritat, el terreny passà a un cultiu cuyes traces si han sigut identificades, com és el cas de la vinya i certs arbres.

BIBLIOGRAFÍA

Referències epigràfiques:

ILS: DESSAU, H. 1892-1916: *Inscriptiones Latinae Selectae*, I-III, Berlín.

CILII: HÜBNER, E. 1869: *Corpus Inscriptionum Latinarum*, II, Berlín.

CIBal: VENY, C. 1965: *Corpus de las inscripciones balearicas hasta la dominación árabe*, CSIC, Madrid-Roma.

EREb: JUAN CASTELLÓ, J. 1988: *Epigrafía Romana de Ebusus*, Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza, 20, Ibiza.

IBal: ZUCCA, R. 1998: *Insulae Baliares. Le isole Baleari sotto il dominio romano*, Roma.

AAVV 1998: *Mallorca i el comerç de la ceràmica a la Mediterrània*, Barcelona.

CASTRO ORELLANA, J.; ROIG RIBAS, J. 2009: "Nuevas evidencias sobre el abastecimiento de agua de la ciudad romana de Ebusus. El conjunto hidráulico de Cas Ferró", *Fites*, Ibiza, pp. 19-31.

FERNÁNDEZ GÓMEZ, J.H. 1983: "Problemática sobre la Ibiza Romana", *Symposium de Arqueología. Pollentia y la romanización de las Baleares*, Mallorca, pp.167-177.

FITA, F. 1907: "Ibiza, arqueológica e histórica en 1791,

Dr. D. Carlos Gómez de Posada", *BRAH*, LI, Madrid, pp. 307-318.

GARCÍA RIAZA, E.; SÁNCHEZ LEÓN, M^aL. 2000: *Roma y la Municipalización de las Baleares*, Palma de Mallorca.

GURREA, R.; FERNÁNDEZ, J.H. 1995: "Argamassa, s'", *Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera*, vol. I, pp. 210-211.

GRAZIANI ECHÁVARRI, G.; MARÍ CASANOVA, J.J.; LLINÀS RIERA, M. 2015: "Una aproximación a la praxis funeraria en la Ebusus de los siglos I a VII dC. A partir del yacimiento de Vía Púnica 34 y Joan Planells 3", *VI Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears*, Formentera, pp. 235-248.

JUAN CASTELLÓ, J. 1995: "El destinatari de l'Epístola 6, 31 de Plini", *Anuari de Filologia, Studia Graeca et Latina*, XVIII, Barcelona, pp. 175-184.

MARÍ CASANOVA, J.J. 2010: "Nuevas evidencias del culto a Baal Hammon en 'Ybšm'", *Fites*, 10, Ibiza, pp. 8-13.

MARÍ CASANOVA, J.J.; GRAZIANI ECHÁVARRI, G. 2013: "La producción de vino en la zona central de Ibiza durante la Antigüedad", *V Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears*, Palma de Mallorca, pp. 173-179.

RAMON TORRES, J. 2004: "La ciutat romana d'Ebusus" ORFILA PONS, M.; CAU ONTIVEROS, M.A. ed., *Les ciutats del llevant peninsular i les Illes Balears*, Barcelona, pp. 261-313.

ROIG RIBAS, J.; TORRES COSTA, J. 2013: "Excavacions arqueològiques al nou complex hospitalari de Can Misses (Eivissa)", *Quaderns d'Arqueologia Ebusitana, Intervencions 2010*, Ibiza, pp. 41-53.

SÁNCHEZ LEÓN, M^aL. 1997-1998: "Financiando la ciudad. Un benefactor anónimo de Ebusus", *Mayurqa*, 24, Palma de Mallorca, pp. 9-16

SÁNCHEZ LEÓN, M^aL. 1999: "Ebusus, municipio Flavio", *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*, Palma de Mallorca, pp. 55-64.

SERRA COLOMAR, J.; YERN RIBES, A. 2005: *Can Marroig. Mite i realitat*, Mallorca.

TELESE COMPTE, A. 1991: *La vaixella Blava Catalana de 1570 a 1670*, Barcelona.

LES ÀMFORES TARRACONENSES DE PROCEDÈNCIA SUBAQUÀTICA DE PORTO CRISTO (MANACOR, MALLORCA)

Enric Colom Mendoza¹
Ramon Jàrraga Domínguez²

INTRODUCCIÓ

En el present treball volem donar a conèixer un lot de material amforal, de procedència subaquàtica, que considerem que pot aportar noves dades a l'estat actual de la qüestió de l'exportació del vi procedent de la costa mediterrània de la *Provincia Hispania Citerior*. Aquests materials, que es troben dipositats actualment als magatzems del Museu de Manacor, provenen en part d'un seguit de sondejors arqueològics subaquàtics, duts a terme en 2012 a l'interior de la bocana de Porto Cristo (Munar *et alii* 2015), i a donacions fetes per particulars que asseguraven haver recuperat els materials ceràmics d'aquell indret.

Porto Cristo és una localitat situada al llevant de Mallorca, que pertany al terme municipal de Manacor i, constitueix juntament amb Portocolom (Felanitx), un dels millors ports naturals de la costa oriental, i de l'illa en general. En la derrota marcada per les rutes de navegació en sentit oest-est, i després de sortir dels ports de Palma o *Pollentia*, aquest seria un dels millors ports per trobar refugi, en cas d'albirar un temporal, abans d'efectuar la navegació d'altura cap a les illes de Còrsega i Sardenya; i viceversa, seria un dels primers ports on refugiar-se, en les rutes marítimes en sentit est-oest, després de travessar l'estret de Bonifaci, sempre cenyint-nos *stricto sensu* a Mallorca. Igualment, també constitueix un punt ideal per descarregar mercaderies susceptibles de ser comercialitzades i redistribuïdes al llevant mallorquí. Per aquest motiu, ha estat al llarg de la història un punt clau d'ancoratge o fondejador, com així ho demostren les nombroses restes arqueològiques documentades en el fons marí, com és el

cas del famós derelict de Ses Llumetes, enfonsat al voltant de l'imperi de Neró amb un carregament heterogeni format per àmfores Dressel 7-11, Dressel 20 i Haltern 70 bètiques, Dressel 2 tarraconenses, PE-25 ebusitanes; ceràmica de parets fines, comuna i de cuina (Munar *et alii* 2017), a més d'un lot de llumetes itàliques del taller de *Caius Clodius* (Domergue 1966). Unes prospeccions, dirigides per D. Colls a la dècada dels setanta del segle xx, varen permetre documentar un segon derelict dins del port, amb un carregament format per àmfores Haltern 70 i Dressel 20 bètiques (Colls *et alii* 1977, 37), encara que, malauradament, no se'n coneix la ubicació.

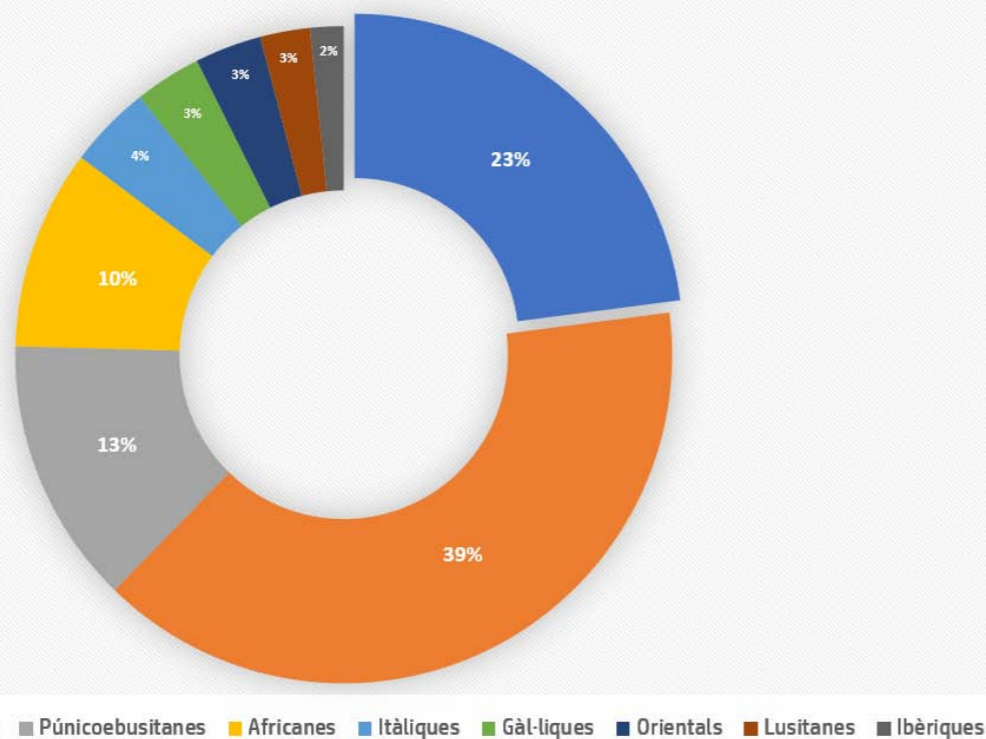
ESTUDI DEL MATERIAL

Segons els inventaris que hem pogut consultar, el material amforal tarraconense ocuparia el segon lloc en volum de fragments, amb un 23% del total, únicament superat per les àmfores bètiques, amb un 39 % de representació (Gràfic 1). Tenint en compte l'elevada densitat de derelictes amb àmfores bètiques naufragats a les costes mallorquines (Colom 2013, amb bibliografia anterior), no és d'estranyar que es tracti del grup més abundant al fons marí de Porto Cristo.

¹ Institut Català d'Arqueologia Clàssica. Investigador Pre-doctoral, Beca FPI 2016 MINECO-FEDER.

² Institut Català d'Arqueologia Clàssica.

Material amforal recuperat a les prospeccions subaquàtiques de 2012

Gràfica 1: Percentatge de representativitat del material amforal recuperat del fons marí de Porto Cristo el 2012.

Els fragments amforals de procedència tarraconense més antics que s'han recuperat pertanyen a la forma Tarraconense 1. En concret, hem pogut documentar un fragment de vora, així com un pivot complet, llarg i estilitzat, i una ansa de secció el·líptica amb un doble solc a la cara interior (Fig. 1.1-3), tots amb la pasta ceràmica típica de l'àrea laietana, amb un color vermellós ataronjat i amb presència de desgredant de quars i altres partícules de mida variable. El fragment de llavi resulta interessant, ja que presenta l'engrossiment cap a l'exterior de la part superior i un perfil exvasat, característic de les tipologies Tarraconense 1B, encara que no tan exagerat;

però per l'alçària del mateix i pel petit graó que separa el coll de l'arrencament del llavi, també guarda paral·lelismes amb la forma Tarraconense 1E (López Mullor i Martín Menéndez, 2008, 44-47). La cronologia d'aquestes produccions oscil·la entre la meitat del segle I aC i el canvi d'era, encara que el seu floruit ocorre en el darrer terç del segle I aC, sent produïdes a diferents *figlinae* de la *Provincia Hispania Citerior*, especialment en la seva àrea més septentrional (Járrega 2016a, amb bibliografia anterior). La seva exportació, si bé no assoleix ni molt menys el volum d'altres produccions posteriors, si que queda palesa per la presència dels derelictes Illes Formigues,

enfonsat a Palamós amb un carregament format per àmfors ovoides bètiques i algunes Tarraconense 1 (Martín Menéndez 2008; Vidal i Pascual 1971), el de Cala Bona a Cadaqués, el Sud-Caveaux a Marsella (Nieto i Raurich 1998) i el Cap Béar 3 a Port-Vendres (Liou i Pomey 1985, 547). A part, cal destacar les troballes efectuades a diferents poblats talaiòtics de Mallorca (Cerdà 1999, 109; Fayas 2010; Quintana Abraham 2006; Pons Machado i Pons 2005, entre d'altres) i les Gàl·lies en el conegut "isthme gaulois" prefigurant la ruta que seguiran les àmfors Pascual 1 (Desbat i Martin-Kilcher 1989, 341).

El grup següent està format per les àmfors de tipologia Pascual 1. Aquesta forma està més ben representada, havent documentat fins a quatre vores, dues anses i dos terços superiors fragmentats (Fig. 1.4-8). Les vores presenten perfils lleugerament diferenciats, amb el característic engrossiment superior a la cara interna més o menys pronunciat. Les anses tenen la secció típica en aquestes produccions, ovalada amb una estria a la cara externa de les mateixes. La unió entre el coll i el cos no deixa cap rastre de carena visible. De *visu*, podem parlar de dos grups de pastes ceràmiques ben diferenciats; el primer procedeix de l'àrea productiva del Baix Llobregat i destaca per presentar un aspecte més depurat, amb pastes ceràmiques de color marró (Fig. 1.5-7); el segon està format per les pastes típiques de l'àrea laietana, que ja hem descrit amb anterioritat.

La forma Pascual 1 fou produïda a un gran nombre de *figlinae* de la *Tarraconensis*, per la qual cosa no ens estendem, des de la costa gironina fins a l'*ager Tarraconensis* i *Dertosanus*, arribant fins i tot al Baix Maestrat, a la terrisseria de Mas d'Aragó (Fernández Izquierdo 2006), on recentment hem pogut sistematitzar una nova tipologia de dimensions més reduïdes, que hem anomenat Pascual 1 *parva* (Járrega i Colom 2017). La seva producció s'inicia cap al 40-30 aC, encara que el seu auge no té lloc fins a mitjan-final època d'August, quan s'exporta massivament a quasi tota la Mediterrània occidental, encara que el mercat predilecte serà el gal. Es documenta, sense ànim de ser exhaustius, a molts d'indrets d'*Hispania*, però especialment a la Vall de l'Ebre (Beltrán Lloris 2008) i a les Balears (Cerdà 1999, 102-108; Fayas 2010; De Nicolás *et alii* 2014; López Mullor *et alii* 2008). Es coneixen desenes de derelictes naufragats amb

càrregues compostes per àmfors d'aquest tipus (Nieto i Raurich 1998, 115-119) amb destinació cap a les Gàl·lies, on estan amplament documentades a les zones de l'eix del Roine per una part, i per l'altra a l'eix Aude-Garona, arribant fins a l'Atlàntic, *Britannia* i al *limes* germànic (Miró 1988, 126-138; Étienne i Mayet 2000, 218-221; Laubenheimer 2015; González Cesteros 2015, Revilla 2018). Si bé la seva exportació minva significativament a partir d'època de Tiberi, sent substituïdes paulatinament per les Dressel 2-4, es documenten casos, com el en el cas del dipòsit del carrer de la Puresa (Palma, Mallorca) on és l'àmfora més abundant en un context d'època de Claudi-Neró (López Mullor *et alii* 1996); tanmateix cal plantejar-se la possibilitat que es tracti de material, en bona part, residual. De la mateixa forma, les evidències trobades als centres de producció i centres importadors conviden a ser molt cautes amb aquestes cronologies tan tardanes.

I finalment, la tipologia més abundant dins les formes tarraconenses recuperades al fons marí de Porto Cristo és la Dressel 2-3 o Dressel 2-4. Fou produïda a gairebé tota la costa de la *Provincia Hispania Citerior*, des dels tallers més septentrionals com és el cas d'Ermedàs, a Cornellà de Terri, Girona (Tremoleda *et alii* 2018) fins a l'actual província d'Alacant, a la *figlina* de Gata de Gorgos (Mateo *et alii*, en premsa), arribant a superar quant a volum i espai productiu la Pascual 1. Concretament, hem documentat un total de dos fragments que pertanyen a la forma Dressel 3: part d'un terç superior trencat per la meitat i un pivot; i un total de nou fragments de Dressel 2: tres pivots (dos d'ells amb segell), dues vores completes, dos terços superiors, un coll i una ansa. Les pastes ceràmiques predominants són les de l'àrea laietana, si bé hi ha dos terços superiors que provenen d'una altra zona productora, però que, de *visu*, no hem pogut esclarir de quina es tracta (Fig. 2.5-6) ambdues amb pastes ceràmiques de diferents tonalitats de marró clar. El terç superior més ben conservat sembla pertànyer a una forma de transició entre la Dressel 3 i la Dressel 2, ja que presenta característiques morfològiques d'ambdues produccions (Fig. 2.6).

Es tracta de dues formes molt fàcils de distingir entre si, ja que la Dressel 3 presenta un cos més ovoide i de menor longitud, llavi poc desenvolupat, normalment de secció semicircular, i un coll curt i cilíndric, que s'uneix amb el cos formant

una carena suau (Berni 2015, 198, fig.5), encara que en alguns casos és més marcada (Fig. 2.1). Les anses són bífides, més curtes i més separades del cos que en la forma Dressel 2 i amb el colze força sobrelevat. Els pivots són massissos i curts, a vegades formant tan sols una petita protuberància (Fig. 2.2). La seva cronologia, en base als derelictes documentats a la Mediterrània occidental, oscil·la entre els darrers anys de l'imperi d'August i inici de l'època de Tiberi (Corsi-Sciallano i Liou 1985). Si bé hi ha una datació, oferida pel derelictes Diano Marina (Imperia, Itàlia) de mitjan del segle I dC, amb un carregament format per Dressel 3, que dilataria aquesta cronologia. Alguns autors no hi estan d'acord i proposen acotar-la al 15-30 dC (Berni 2015, 195), més en consonància amb altres derelictes carregats amb aquest tipus d'àmfora.

Les Dressel 2, en canvi, presenten un cos de perfil més fusiforme i de més longitud. El llavi és molt més desenvolupat, presenta perfils més variats de tendència triangular, rectangular i circular. El coll és més alt i té una forma d'embut en la zona d'unió amb el cos i forma una carena ben marcada. Les anses són més llargues i properes al coll, amb un colze que forma un angle recte en la majoria de casos, i té seccions bífides o pseudobífides. Finalment, els pivots són molt més llargs i massissos que en el cas de les Dressel 3. La cronologia d'aquestes produccions és des d'època Júlio-Clàudia, fins època Flàvia, encara que a l'*ager Tarraconensis* es té constància de la seva producció fins al segle III dC, en la forma coneguda com Dressel 2 evolucionada (Járrega i Otiña 2008).

Les Dressel 2-4 tarraconenses presenten una difusió major i més variada que la Pascual 1, forma a la qual substituirien. Es documenten en desenes de derelictes de la Mediterrània occidental (Sciallano i Liou 1985; Nieto i Raurich 1998; Sciallano 2008). Apareixen abundantment a la ciutat de Roma, a les excavacions efectuades durant la construcció del Nuovo Mercato Testaccio (Contino *et alii* 2013), als dipòsits dels *Castra Praetoria* i a Òstia (Pascual 1991, 99). La Gàl·lia continua sent un centre de consum destacat, però en molta menys intensitat que en el cas de les Pascual 1 (Sánchez 2015; Etienne i Mayet 2000, 229, fig.30). Arribaran fins al nord d'Àfrica i seran una de les àmfores vinàries predominants a la ciutat de Cartago (Freed 1998), al *limes* germànic (González Cesteros i Berni 2018, 79) i fins i tot, citant un cas anecdòtic,

a l'Índia (Járrega i Hereter 2015). A *Hispania* es documenten especialment a la vall de l'Ebre (Beltrán Lloris 2008) i a les Balears (De Nicolás 1987; Cerdà 1999), i és la forma més abundant al dipòsit ceràmic trobat a la cavitat endocàrstica subaquàtica de font de ses Aiguades, a Alcúdia (Colom i Járrega 2019, en premsa).

Totes les vores recuperades mostren un perfil de tendència circular, les anses tenen una secció completament bífida i el típic colze en angle recte, per la qual cosa no presenten cap novetat destacable en aquest aspecte.

ANÀLISI DELS SEGELLS DOCUMENTATS

Durant la revisió de materials hem pogut documentar tres segells epigràfics, que passarem a analitzar a continuació. Dos apareixen *in pede* i un *in labro*, tots en *litteris extantibus*. El primer, apareix sobre un pivot llarg i estilitzat de Dressel 2 (Fig. 2.9), rematat amb una protuberància suau, característica de les produccions del Vallès, però que també és present en les àmfores fabricades a la *figlina* de Can Viader, a Malgrat de Mar (Járrega i Berni 2014). La pasta ceràmica és la característica de l'àrea laietana més septentrional, de color marró fosc vermellós. Apareix imprès sobre cartel·la circular, de 1,9 cm de diàmetre i, encara que es troba força erosionat i en molt mal estat de conservació, proposem la lectura del mateix, encara que amb certa dificultat (i depenent de l'orientació), com *LA*, *IA* o *VI* (Fig. 3.1). La marca *IA* s'ha documentat a Sant Vicenç dels Horts (Berni i Carreras 2013, 190, n.66.c), també sobre cartel·la circular, encara que la pasta ceràmica del fragment trobat a Porto Cristo no sembla ser pas del Baix Llobregat. La marca *VI* té un paral·lel conegut a la zona intramurs de la ciutat de *Barcino* (Berni i Carreras 2009, 53, n.41), impresa sobre cartel·la rectangular. En cas que es tracti de la marca *LA*, aquesta es documenta, encara que en cartel·la rectangular, a la terrisseria de Can Collet, a Llinars del Vallés (Pascual 1977; 1991; Járrega i Clariana 2013). La seva dispersió no és ben coneguda, ja que únicament es troba un paral·lel d'aquesta marca a *Bibracte*, però *in collo* de Pascual 1 (Laubenheimer 1991, 50). Finalment, proposem la lectura d'aquest segell com un possible cas de *L·MO*, en cartel·la oval, mal imprès. Aquest marca es documenta a la

terrisseria de Malgrat de Mar (Járrega i Berni 2014, 400) on, com ja hem comentat amb anterioritat, la morfologia dels pivots de les fases més tardanes és molt semblant al trobat a Porto Cristo. En context de mercat de consum, s'ha documentat a Cartago, associat a la marca *SELE* (Delattre 1906, 43), i a Fréjus (Brentchaloff i Rivet 2003, 598, n.34).

El segon segell també apareix sobre pivot de Dressel 2, que presenta també una pasta ceràmica típica de l'àrea laietana, de color vermell ataronjat. La marca, perfectament impresa i en molt bon estat de conservació, es troba dins una cartel·la circular de 2,6 cm de diàmetre, on es poden llegir amb facilitat, en sentit antihorari, les possibles inicials d'uns *tria nomina*, separats per interpuncions *L·M·N* (Fig. 3.3), que possiblement facin referència al propietari de la terrisseria on s'elaborà aquesta àmfora. No s'ha trobat cap paral·lel d'aquesta marca en context de centre productor, per això no en coneixem l'origen, però sí que es documenta en els mercats de consum, concretament a Cartago en l'anomenat segon mur d'àmfores (Freed 1998, 355, fig.1.7), amb punxó idèntic.

Finalment, la darrera marca apareix *in labro* en cartel·la rectangular de 4,9 x 2,1 cm, sobre Pascual 1. La pasta ceràmica presenta una coloració marró, lleugerament vermellosa, ben depurada amb presència de minúscules partícules de quars blanc i translúcid i d'altres de color negre. Es tracta d'una marca ben coneguda, que es pot llegir clarament com *IV^LI A^NICE^TI* (Fig. 3.2). Aquest segell ha estat amplament documentat, amb un total de més d'una vintena d'exemplars, a la *figlina* de Sant Boi de Llobregat (López Mullor i Fierro 2002, 288), en contextos que ofereixen una cronologia dels darrers anys del segle I aC (Berni i Carreras 2013, 196, n.71). Forma part d'una sèrie de marques que representen a antics esclaus de la *gens Iulia*, ja que els seus *cognomina* són d'origen grec (*Theophilus*, *Anicetus*, *Anteros*) i que alguns autors han proposat que es tracti de lliberts imperials (Gianfrotta 1982; Járrega 2016b), que controlarien l'activitat vitivinícola a l'*ager Barcinonensis* durant l'imperi d'August i que possiblement, alguns, arribaren a convertir-se en propietaris agrícoles (Olesti i Carreras 2015, 566). Fora del context productiu, aquesta marca no disposa de gaires paral·lels, documentant-se tan sols dos casos al sud de les Gàl·lies, a Toulouse i a Ensérune (Pascual 1991, 75, n.113),

per la qual cosa aquest exemplar de Porto Cristo resulta molt interessant.

CONCLUSIONS

L'anàlisi d'aquests materials amforals, proporciona noves dades sobre la exportació dels vins produïts a la *Provincia Hispania Citerior*, o *Tarraconensis*, així com dels eixos comercials que els distribuïen al llarg de la Mediterrània occidental. Una vegada més es posa de relleu la gran importància estratègica de les Illes Balears en les rutes marítimes E-O (des d'*Hispania* cap a Roma), així com en sentit N-S, com així ho demostren les marques *L·M·N*, i la possible *L·MO*, documentades a Cartago. Hem pogut distingir les tipologies Tarraconense 1, Pascual 1 i Dressel 2-4, produïdes a diferents terrisseries de l'actual comarca del Vallès i de les zones productores del Baix Llobregat i el Maresme; si bé no podem descartar produccions d'àrees més meridionals com l'*ager Tarraconensis* o *Dertosanus*, fins que no es porti a terme l'anàlisi arqueomètrica de les pastes ceràmiques que no hem pogut identificar a nivell macroscòpic. Les produccions analitzades mostren una cronologia que va, *mutatis mutandis*, des d'època tardorepublicana fins a final d'època Júlio-Clàudia i inicis d'època Flàvia. Cal recalcar el fet que no han aparegut fragments de Dressel 1 o Dressel 7-11 de producció tarraconense, ni d'Oberaden 74. Aquest fet s'explica, probablement, perquè es tracta de formes amforals amb un nivell de producció inferior, tant en temps com en espai i, per tant, amb un volum inferior d'exportació per via marítima.

Cap dels segells epigràfics documentats a Porto Cristo apareixen en el registre arqueològic terrestre de l'illa de Mallorca, per la qual cosa no sabem si, en conjunt, es tracta de produccions que es trobaven de pas, o si l'illa gran de les Balears en fou la destinació final. Malauradament, ja que s'han trobat en context de fondejador, tampoc no podem saber si es tracta d'àmfores caigudes a l'aigua durant el procés de descàrrega o si foren simplement llançades per la borda per la marineria al trencar-se durant el viatge o per qualsevol altre motiu. Sigui com sigui, amb aquest i altres estudis, anem comprovant com en nombrosos contextos arqueològics de l'illa la presència d'àmfores tarraconenses és ben palesa.

BIBLIOGRAFIA

BARTHÉLEMY, C. 2008: “Les estampilles sur amphores hispaniques Pascual 1 et Dressel 20 découvertes en région centre: approche cartographique des circuits de Distribution”, *SFECAG 2008. Actes du Congrès de l'Escala-Empúries*, 655-670.

BELTRÁN LLORIS, M. 2008: “Las ánforas tarraconenses en el valle del Ebro y la parte occidental de la provincia Tarraconense”, LÓPEZ MULLOR, A.; AQUILUÉ ABADÍAS, X. (coords.) *La producció i el comerç de les àmfores de la Provincia Hispania Tarraconensis. Homenatge a Ricard Pascual i Guasch*. Monografies del MAC 8, 271-317.

BERNI MILLET, P. 2015: “Novedades sobre la tipología de las ánforas Dressel 2-4 tarraconenses”, *Archivo Español de Arqueología* 88, 187-201.

BERNI MILLET, P.; CARRERAS MONFORT, C. 2009: “Les marques d'àmfores importades o d'altres àrees de la Tarraconense”, CARRERAS MONFORT, C. i GUITART DURAN, J. (ed.) *Barcino I. Marques i terrisseries d'àmfores al pla de Barcelona*, 45-62.

BERNI MILLET, P.; CARRERAS MONFORT, C. 2013: “Corpus epigràfic de segells en àmfores, dolia, tegulae i gerres de ceràmica”, CARRERAS MONFORT, C. LÓPEZ MULLOR, A.; GUITART DURAN, J. (ed.), *Barcino II. Marques i terrisseries d'àmfores al Baix Llobregat*, 127-285.

BRENTCHALOFF, D.; RIVET, L. 2003: “Timbres amphoriques de Fréjus-2”, *SFECAG, Actes du Congrès de Saint-Romain-en-Gal*, 595-619.

CERDÀ JUAN, D. 1999: *El vi en l'ager Pollentinus i en el seu entorn*. La Deixa.

COLOM MENDOZA, E. 2013: “La isla de Mallorca (Balears) como hito marítimo del eje comercial procedente de la Bética en época romana”, *Arqueología y Territorio* 10, 87-100.

COLOM MENDOZA, E.; JÁRREGA DOMÍNGUEZ, R. “Un excepcional conjunt d'àmfores laietanes trobades a la Font de ses Aiguades (Alcúdia, Mallorca)”, *Homenatge a Alberto López Mullor. Estudis sobre ceràmica i arqueologia de l'arquitectura*. A la premsa.

CONTINO, A.; D'ALESSANDRO, L.; LUCCERINI, F.;

MASTRODONATO, V.; TANGANELLI, R. 2013: “Anfore Dressel 2-4 tarraconensi a Roma: ricerche epigrafiche dal sito del Nuovo Mercato Testaccio. Dati preliminari.”, BERNAL, D.; JUAN, L.C.; BUSTAMANTE, M.; DÍAZ, J.J.; SÁEZ, A.M. (eds.) *Hornos, talleres y focos de producción alfarera en Hispania*. Monografías Ex oficina Hispana 1,333-350.

CORSI-SCIALLANO, M.; LIOU, B. 1985: “Les épaves de Tarraconaise à chargement d'amphores Dressel 2-4”, *Archaeonautica* 5.

DELATTRE, A.L. 1906: “Un second mur à amphores découvert a Carthage”, *Bulletin de la Société Archeologique de Sousse* 4, 33-48.

DE NICOLÁS MASCARÓ, J.C. 1987: “Vi de la laietània i vi de la campanya a Menorca (Illes Balears)”, *I Col·loqui d'Arqueologia Romana. El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental*, 237-245.

DE NICOLÁS MASCARÓ, J.C.; BERNI MILLET, P.; MARLIÈRE, E.; TORRES COSTA, J. 2014: “Comercio de vino tarraconense en Menorca. Nuevas aportaciones de la epigrafía anfórica”, *VI Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears*, 203-214.

DESBAT, A.; MARTIN-KILCHER, S. 1989: “Les amphores sur l'axe Rhône-Rhin à l'époque d'Auguste”, *Amphores romaines et histoire économique. Dix ans de recherche. Actes du colloque de Sienne (22-24 mai 1986)*, 339-365.

DOMERGUE, C. 1966: “Un envoi de lampes du potier Caius Clodius”, *Mélanges de la Casa de Velázquez* 2, 5-40.

ETIENNE, R.; MAYET, F. 2000: *Le vin hispanique*. Difussion E. de Boccard.

FAYAS RICO, M.B. 2010: *Las ánforas de Son Fornés. Su estudio tipológico y contextualización histórica*. Memòria d'investigació inèdita dirigida pel Dr. Enrique García Ríaza. Departament de Ciències Històriques i Teoria de les Arts. Universitat de les Illes Balears.

FERNÁNDEZ IZQUIERDO, A. 2006: “Aproximación a la villa romana de Mas d'Aragó (Cervera del Maestrat, Castellón): producción cerámica del alfar”, *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló* 25, 271-301.

FREED, J. 1998: “Stamped Tarraconensian Dressel 2-4 amphoras at Carthage”, *2n Col·loqui Internacional*

d'Arqueologia Romana. El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental, 350-356.

GONZÁLEZ CESTEROS, H. 2015: “Hallazgos de productos tarraconenses en la frontera germana. Un mercado secundario”, MARTÍNEZ FERRERAS, V. (ed.) *La difusión comercial de las ánforas vinarias de Hispania Citerior-Tarraconensis (s. i a.C.- i d.C.)*, 205-220.

GONZÁLEZ CESTEROS, H.; BERNI MILLET, P. 2018: *Roman amphorae in Neuss. Augustan to Julio-Claudian contexts*. Roman and late Antique Mediterranean Pottery 12.

JÁRREGA DOMÍNGUEZ, R. 2016a: “La Tarraconense 1, un ánfora ovoide de época triunviral”, JÁRREGA DOMÍNGUEZ, R.; BERNI MILLET, P. (ed.) *Amphorae ex Hispania: paisajes de producción y consumo*, 55-65.

JÁRREGA DOMÍNGUEZ, R. 2016b: “Personajes foráneos en la epigrafía de las ánforas Pascual 1 y Oberaden 74. Aproximación a los cambios en la gestión de la producción vinaria en la Hispania Citerior en época de Augusto”, *Dialogues d'Histoire Ancienne* 42/2, 155-190.

JÁRREGA DOMÍNGUEZ, R.; BERNI MILLET, P. 2014: “El taller de ánforas de Malgrat de Mar (Barcelona)”, MORAIS, R.; FERNÁNDEZ, A.; SOUSA, J. (eds.) *As produções cerâmicas de imitação na Hispania*, Monografías Ex Oficina Hispana 2, 393-403.

JÁRREGA DOMÍNGUEZ, R.; CLARIANA ROIG, J.F. (2013): “Un atípico centro productor de ánforas de la forma Dressel 2-4 en la Layetania. El taller de Can Collet (Llinars del Vallès, Vallès Oriental, Barcelona)”, BERNAL, D.; JUAN, L.C.; BUSTAMANTE, M.; DÍAZ, J.J.; SÁEZ, A.M. (eds.) *Hornos, talleres y focos de producción alfarera en Hispania*. Monografías Ex oficina Hispana 1, 411-419.

JÁRREGA DOMÍNGUEZ, R.; COLOM MENDOZA, E. 2017: “Una nueva variante anfórica de la Hispania Citerior: La Pascual 1 Parva”, *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló* 35, 127-140.

JÁRREGA DOMÍNGUEZ, R.; HERETER PASCUAL, R. 2015: “Un fragmento de ánfora romana de la forma Dressel 2-4 de procedència layetana hallado en la India (Pattanam, estado de Kerala)”, *Boletín Ex Oficina Hispana* 6, 36-37.

JÁRREGA DOMÍNGUEZ, R.; OTIÑA HERMOSO, P. 2008: “Un tipo de ánfora tarraconense de época medioim-

perial (siglos II-III): la Dressel 2-4 evolucionada”, *SFECAG, Actes du Congrès de l'Escala-Empúries*, 281-286.

LAMOURE, C.; MAYET, F. 1981: “Glans amphoriques: II. Régions de Montpellier Sète Ensérune Le Cayla (Mailhac)”, *Etudes sur Pézenas et l'Hérault* 12, 3-18.

LAUBENHEIMER, F. 1991: *Les amphores de Bibracte: le matériel des fouilles anciennes*. Editions de la Maison des sciences de l'homme.

LAUBENHEIMER, F. 2015: “Les circuits d'exportation des vins de Tarraconaise en Gaule”, MARTÍNEZ FERRERAS, V. (ed.) *La difusión comercial de las ánforas vinarias de Hispania Citerior-Tarraconensis (s. I a.C.-I d.C.)*, 181-192.

LIU, B.; POMEY, P. 1985: “Direction des recherches archéologiques sous-marines. Pyrénées-Orientales, épave Cap Béar 3”, *Gallia* 43, 547-576.

LÓPEZ MULLOR, A.; ESTARELLAS, M.M.; MERINO, J.; TORRES, F. 1996: “Un conjunt ceràmic del començament de l'època de Claudi trobat a la ciutat de Palma”, *BSAL* 52, 3-20.

LÓPEZ MULLOR, A.; ESTARELLAS, M.M.; MERINO, J. 2008: “Tres conjuntos cerámicos del final de la república y del Alto Imperio hallados en Can Muntanyans, Palma (Mallorca)”, *SFECAG, Actes du Congrès de l'Escala-Empúries*, 129-152.

LÓPEZ MULLOR, A.; MARTÍN MENÉNDEZ, A. 2008: “Tipologia i datació de les àmfores tarraconenses produïdes a Catalunya”, LÓPEZ MULLOR, A.; AQUILUÉ ABADÍAS, X. (coords.) *La producció i el comerç de les àmfores de la Provincia Hispania Tarraconensis. Homenatge a Ricard Pascual i Guasch*. Monografies del MAC 8, 33-94.

MARTÍN MENÉNDEZ, A. 2008: “Àmfores tarraconenses i béticas en els derelictes de mitjan segle I a.C. a la costa catalana”, *SFECAG, Actes du Congrès de l'Escala-Empúries*, 103-128.

MATEO CORREDOR, D.; BOLUFER MARQUEUÉS, J.; LAGÓSTENA BARRIOS, L.; MOLINA VIDAL, J. 2019: “La figlina de La Rana / Les Punes (Gata de Gorgos, Alicante). Prospección geofísica y primeras actuaciones arqueológicas de un centro alfarero altoimperial”, JÁRREGA DOMÍNGUEZ, R.; COLOM MENDOZA, E. (eds.) *Figlinae Hispaniae. Nuevas aportaciones al estudio de los talleres*

cerámicos de la Hispania romana, en prensa.

MIRÓ, J. 1988: *La producción de ánforas romanas en Catalunya. Un estudio sobre el comercio del vino de la Tarraconense (siglos I a.C.- I d.C.)*. BAR 473.

MUNAR LLABRÉS, S.; DE JUAN FUERTES, C.; MARTÍN MENÉNDEZ, A.; RODRÍGUEZ PANDOZI, J. 2017: “Ses Llumetes: excavación arqueológica subacuática de una nave romana del siglo I dC en la playa de Porto Cristo”, *VII Jornades d’Arqueologia de les Illes Balears*, 217-224.

MUNAR LLABRÉS, S.; MARTÍN MENÉNDEZ, A.; RIERA RULLAN, M.; SANTOLARIA SARABIA, J. 2015: “Noves actuacions arqueològiques al port de Porto Cristo. Resultats de la campanya de prospecció i sondejos subaquàtics de 2012”, *VI Jornades d’Arqueologia de les Illes Balears*, 295-302.

NIETO PRIETO, X.; RAURICH, X. 1998: “El transport naval de vi de la Tarraconense”, *2n Col·loqui Internacional d’Arqueologia Romana. El vi a l’Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental*, 113-137.

OLESTI VILA, O.; CARRERAS MONFORT, C. 2015: “De servus a propietario agrícola: el esclavó en el mundo de la producció anfòrica en el ager Barcinonensis”, BELTRÁN, A.; SASTRE, I.; VALDÉS, M. (eds.) *Los espacios de la esclavitud y la dependència desde la Antigüedad. Actas del XXXV coloquio del GIREA. Homenaje a Domingo Plácido*, 561-587.

PASCUAL GUASCH, R. 1977: “Las ánforas de la Layetania” en *Méthodes classiques et méthodes formelles dans l’étude typologique des amphores. Actes du colloque de Rome, 27-29 mai 1974*, 47-96.

PASCUAL GUASCH, R. 1991: *Índex d’estampilles sobre ànfores catalanes*. Edicions Servei del Llibre L’Estaqüerot.

PONS MACHADO, O.; PONS, J. 2005: “Estudi dels materials procedents d’un abocador de la ciutat romana de Maó”, *Mayurqa* 30, 869-887.

QUINTANA ABRAHAM, C. 2006: “Comerç en el món talaiòtic: el conjunt anfòric del poblat de Ses Païsses (Artà, Mallorca)”, *Pyreane* 37 (vol. 2), 47-69.

REVILLA CALVO, V. 1995: *Producció ceràmica,*

viticultura y propiedad rural en la Hispania Tarraconensis (siglos I aC-III dC). Edicions Servei del Llibre L’Estaqüerot.

REVILLA CALVO, V. 2018: “El vino del Noreste de Hispania Citerior en Xanten y las provincias germanas. Características y dinámicas de un mercado secundario”, REMESAL RODRÍGUEZ, J. (ed.) *Colonia Ulpia Traiana (Xanten) y el Mediterráneo. El comercio de alimentos*, 181-209.

SÁNCHEZ, C. 2015: “Les amphores de Tarraconaise dans les contextes narbonnais”, MARTÍNEZ FERRERAS, V. (ed.) *La difusió comercial de las ánforas vinarias de Hispania Citerior-Tarraconensis (s. I a.C.-I d.C.)*, 165-180.

SCIALLANO, M. 2008: “Amphores de Tarraconaise: Nouvelles découvertes sur le litoral de Gaule méridionale”, LÓPEZ MULLOR, A.; AQUILUÉ ABADÍAS, X. (coords.) *La producció i el comerç de les ànfores de la Provincia Hispania Tarraconensis. Homenatge a Ricard Pascual i Guasch*. Monografies del MAC 8, 353-381.

TREMOLEDA TRILLA, J. 2008: “Les instal·lacions productives d’ànfores tarraconenses”, LÓPEZ MULLOR, A.; AQUILUÉ ABADÍAS, X. (coords.) *La producció i el comerç de les ànfores de la Provincia Hispania Tarraconensis. Homenatge a Ricard Pascual i Guasch*. Monografies del MAC 8, 113-150.

TREMOLEDA TRILLA, J.; CASTANYER MASOLIVER, P.; SIMÓN REIG, J.; FERRER WELSCH, A. 2018: *La bòbila romana d’Ermedàs (Cornella de Terri). Una indústria de producció ceràmica d’època romana al Pla de l’Estany*.

VIDAL, C.; PASCUAL GUASCH, R. 1971: “El pecio de Palamós”, *Actas del III Congreso Internacional de Arqueología Subacuática*, 117-126.

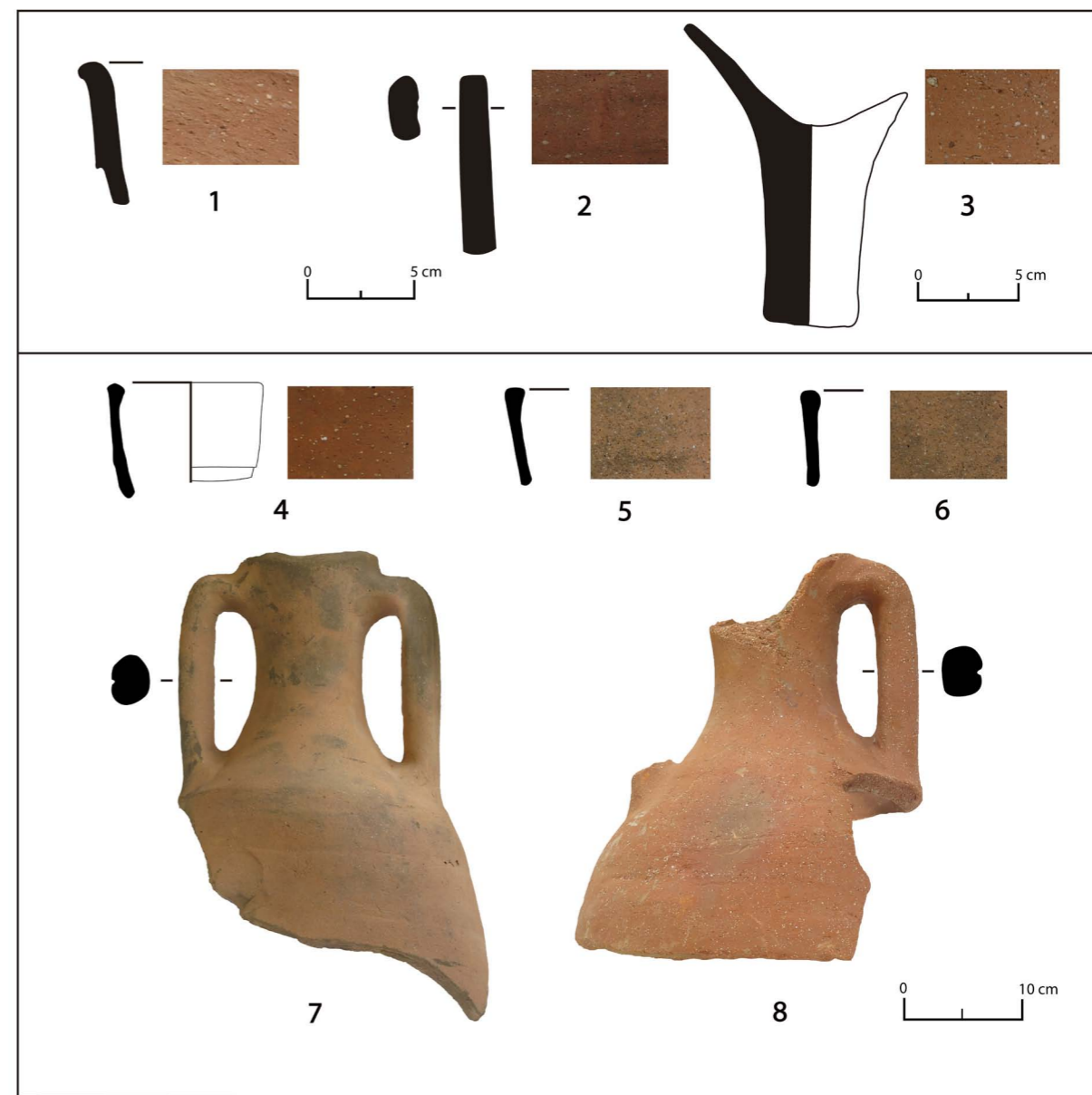

Figura 1. Selecció de fragments més representatius de les tipologies Tarraconense 1 i Pascual 1.

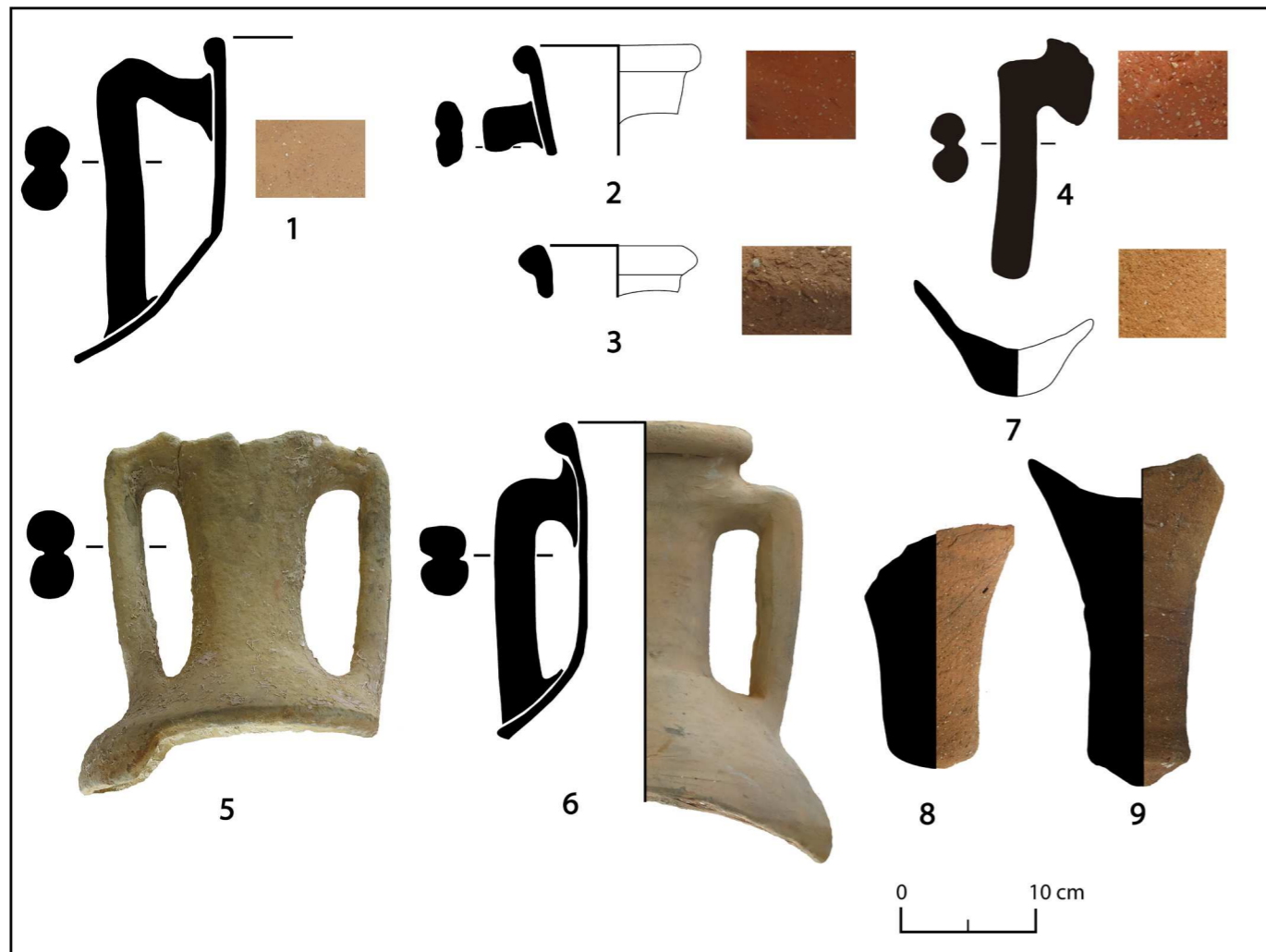

Figura 2. Materials destacats de tipologia Dressel 2-3.

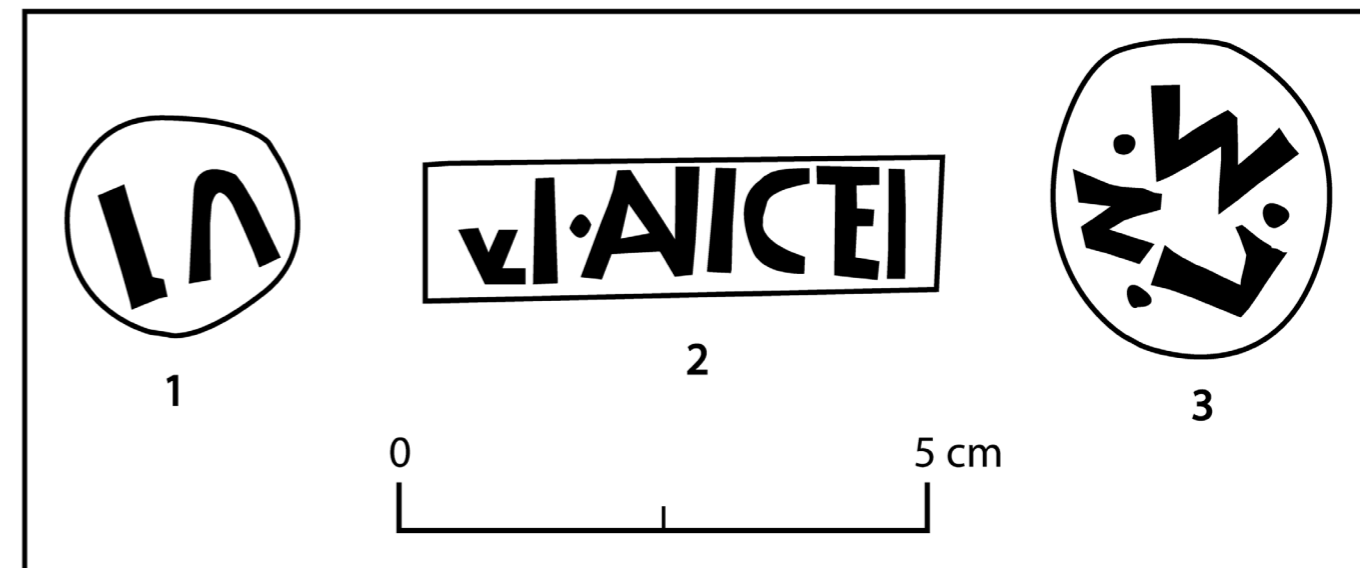

Figura 3. Marques epigràfiques documentades.